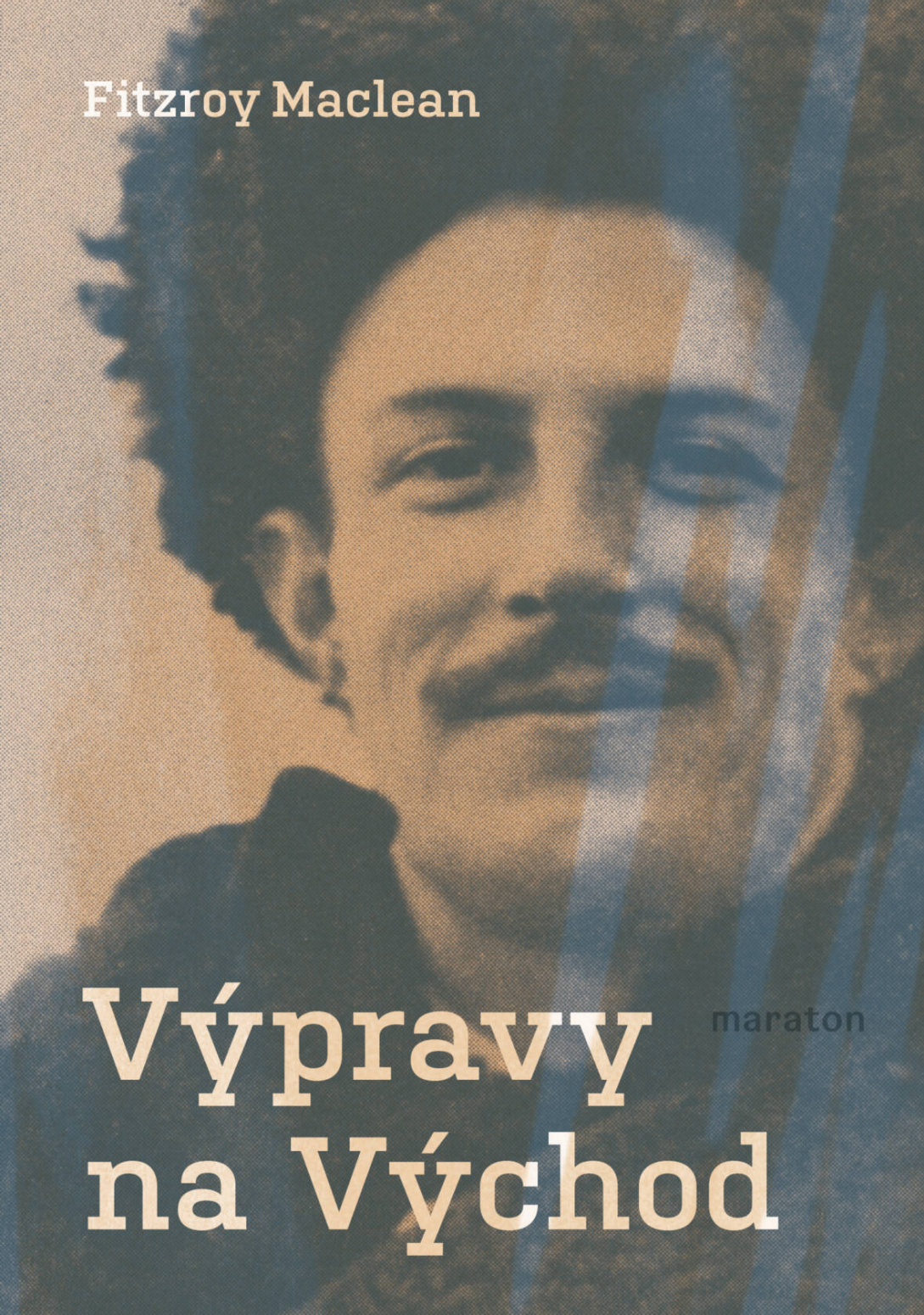

A portrait of Fitzroy Maclean, a man with dark, curly hair and a mustache, looking slightly to the right. The image has a textured, halftone-like appearance with a blue and brown color scheme. The text is overlaid on the image.

Fitzroy Maclean

Výpravy

maraton

na Východ

тн

Výpravy na Východ

Fitzroy Maclean

Výpravy na Východ

přeložil Pavel Pokorný

Praha 2022
maraton

Knihu finančně podpořilo Ministerstvo kultury České republiky

**MINISTERSTVO
KULTURY**

First published by Jonathan Cape 1949.

First published as EASTERN APPROACHES in 1991 by Penguin General.
Penguin General is part of the Penguin Random House group of companies.

Copyright © Fitzroy Maclean, 1949, 1991

Foreword copyright © Simon Sebag Montefiore, 2019

Czech edition © Maraton, 2022

Translation © Pavel Pokorný, 2022

ISBN 978-80-88411-06-2

Mému otci a matce

Předmluva (Simon Sebag Montefiore) / 11

Úvod k vydání v nakladatelství Penguin Random House / 17

První část

Zlatá stezka

1. Internacionála / 23
2. Za zrcadlem / 28
3. Průzkum / 37
4. Pokusný výlet / 43
5. Letmá návštěva / 53
6. Města na pláni / 63
7. Zima v Moskvě / 74
8. Čínský hlavolam / 104
9. O kus dál / 115
10. Vznešená Buchara / 120
11. Přes Oxus / 128
12. Návrat / 138

Druhá část

Písek východu

1. Pod nohama písek / 149
2. Special Air Service / 155
3. Na výpravu / 161
4. Krátký víkend / 173
5. Zpátky do Benghází / 180
6. Dlouhá pouť / 191
7. Cesta do Persie / 206
8. Nové obzory / 215

Třetí část

Balkánská válka

1. V Evropě / 235
2. Záleží na člověku / 238
3. Orientace / 245
4. Poplachy a výlety / 262

- 5. Cesta na ostrovy / 273
- 6. Ostrovní mezihra / 279
- 7. Sem a tam / 288
- 8. Vnější svět / 295
- 9. Bod zvratu / 305
- 10. Zpátky v Bosně / 315
- 11. Nové poměry / 324
- 12. Změna scény / 334
- 13. Ostrovní základna a krátké jednání / 345
- 14. Operace Ratweek. I. Plán / 355
- 15. Operace Ratweek. II. Provedení / 365
- 16. Velké finále / 375
- 17. Jedu domů / 387
- Poděkování / 399

Mapa Střední Asie / 400–401

Mapa Západní pouště / 402–403

Mapa Jugoslávie / 404–405

Fotopříloha / 406

Překlad francouzských citátů / 415

Rejstřík / 416

Předmluva

Simon Sebag Montefiore

Na čtenáře *Výprav na Východ* čeká velké potěšení. Od chvíle, kdy tato kniha v roce 1949 poprvé vyšla, se už stala inspirací, poučením a potěchou pro generace mladých lidí celého světa snících o tom, že opustí svůj všední domov a začnou objevovat cizí kraje. Patřím k těm, které tato kniha inspirovala, a měl jsem to štěstí se s Fitzroym Macleanem v jeho pozdním věku setkat a seznámit.

Výpravy na Východ patří mezi nejlepší memoáry, jaké po druhé světové válce vyšly, a nejenže přežily zkoušku času, ale vykvetly ve věčně populární klasiku, kterou by měl znát každý.

Tuto knihu lze hodnotit z různých perspektiv. V jednom ohledu je to nadčasové mistrovské biografické dílo: nejenže je psané elegantní prózou, ale stejně jako u každého literárního díla i zde genialita spočívá ve vystižení postav, míst a času. Detail je vším. Od budoucích spisovatelů by bylo moudré chápat Macleanovo dílo jako učebnici umění biografie. Jiní čtenáři mohou tuto knihu vnímat čistě jako cestopis, a i v tomto ohledu je stěží překonatelná.

V dalším ohledu je jedinečným historickým záznamem různých aspektů třicátých let a války viděných očima sdílného a zábavného vypravěče, který miloval dobré historky a zjevně byl ovlivněn dobrodružnými a romantickými imperiálními romány, na nichž vyrůstal, jako byly knihy Johna Buchana či příběhy dobrodruha Alexandra Burnese a jiných cestovatelů po Střední Asii. Dokonce i ve válce a v tyranii nalézá dokonale humorista Maclean komično.

Jeho kniha má ale také hlubší historickou hodnotu. Odhaluje nám světový řád, který byl v době, kdy Fitzroy Maclean sloužil své vlasti, již v ohrožení: britskému impériu sice ještě vládli edvardovští aristokraté jako Winston Churchill, ale ta doba už byla na ústupu. Maclean byl členem Churchillovy poslední vlády a poté pracoval v nešťastném kabinetu Anthonyho Edena. Harold Macmillan, jehož pád znamenal konec imperiální éry, mu udělil titul baroneta. Knihou *Výpravy na Východ* vytvořil Maclean nevědomky časovou schránku. V jeho světě mají diplomaté stejné školy jako vojáci, hovoří stejným jazykem, členové zvláštních jednotek se cítí stejně pohodlně ve smokingu při večeři s místokráli a generály i ve vojenských maskáčích při útoku na německé pozice v poušti.

Právě tato unikátní kultura uhlazené sofistikovanosti a bukanýrské nemilosrdnosti inspirovala Macleanova přítele a druha Iana Fleminga k vytvoření Jamese Bonda, postavy založené na Macleanovi a dalších mužích sloužících v jednotkách Special Air Service. Byly to časy, kdy premiér Churchill mohl přijímat své generály

a diplomaty oblečený v pestrobarevném županu v posteli. Z této knihy je zřejmé, že si Maclean oné doby váží – k jeho charakteristickým vlastnostem patřila hravá okázalost –, ale dožil se také toho, že viděl, jak se britská moc rozplývá a svět se stává více prospěchářským a méně zábavným místem. Knihu *Výpravy na Východ* lze tedy také vnímat jako antropologickou studii vládnoucí třídy v posledních letech impéria.

Ale tím bychom toto dílo příliš redukovali. V jeho středu stojí postava bujného, hravého a odvážného Fitzroye Macleana, který kombinuje dobrosrdečnou lidskost, vlastenectví a lásku k liberální demokracii (a hrdost na ni) s nenávisť vůči dikta-tuře, nesnášenlivosti a krutosti: tato témata se vinou celou knihou.

Sir Fitzroy Maclean byl spisovatel, voják, cestovatel, diplomat, hoteliér, politik – a milovník života. Charakteristickým rysem války je, že ji vojáci prožívají intenzivněji než mír, a vojáci druhé světové války se v tom nelišili. Těch pár válečných let pro ně znamenalo více intenzivních zážitků a dobrodružství než následující desetiletí. Maclean nicméně žil nevázaně od začátku do konce.

Narodil se v roce 1911 v Britý ovládaném Egyptě jako syn důstojníka regimentu pěchoty Queen's Own Cameron Highlanders. Byl velice hrdý na to, že je členem rodinného klanu Macleanů. Byli urození, ale nikoliv bohatí, čímž měl zřejmě od počátku předurčenu životní dráhu vojáka a diplomata. Vedla ho k tomu otcova vojenská kariéra, matčino jazykové nadání a rodinná tradice – někteří jeho předkové se zapojili do jakobitského povstání, jiní sloužili impériu.

Vystudoval Eton a King's College v Cambridgi, kde studoval klasickou filologii a dějiny. Pak se stal diplomatem. Nejprve pobýval v Paříži, kde si sice užíval společenské zábavy, ale chybělo mu dobrodružství. Nepřijal pozici ve Washingtonu a namísto toho požádal o vyslání do Moskvy, kde tehdy vrcholily brutální čistky Josifa Stalina, období známé jako Velký teror. Maclean měl talent na jazyky a rychle a dobře se naučil rusky.

Tím začaly intenzivní a fascinující roky ličené v prvním ze tří oddílů knihy *Výpravy na Východ*. Na rozdíl od mnoha pošetilých obhájců stalinistických masových vražd, kterých byly tenkrát plné univerzity, novinové redakce, a dokonce i diplomacie, byl Maclean vnímavý pozorovatel. Zažil flirt s baletkou, která pak beze stopy zmizela, takže si dobře uvědomoval, co Velký teror znamená. Frustrovala ho stále depresivnější atmosféra Moskvy v časech, kdy Stalin zatýkal a popravoval privilegované členy komunistických elit, stejně jako nespočet obyčejných lidí.

Maclean v té době podnikl čtyři významné cesty. Využil své pozice diplomata k tomu, aby si užil syrovou zkušenost objevování oblastí, jež byly těžko dosažitelné nejen kvůli své odlehlosti, ale také proto, že tam tehdy lidé ze Západu nesměli. Užil si stejně tak i dozor, který si nevyhnutelně vysloužil. První putování na Kavkaz líčí kouzlo míst, která se po velmi krátkém období nezávislosti v letech 1918–1920

stala součástí Sovětského svazu a v současnosti jsou nezávislou Gruzii, Arménií a Ázerbájdžánem. Nejraději měl Gruzii, kterou často navštěvoval ještě jako osmdesátiletý a za ta desetiletí se tu stal národní legendou.

V následujících letech dokázal podniknout cestu do Uzbekistánu a procestovat Kazachstán. Tyto země jsou dnes nezávislé, ale tehdy byly součástí Sovětského svazu. Během třetí cesty navštívil Čínský Turkeistán, ale Číňany jeho průzkumné putování nepotěšilo a musel se vrátit do Sovětského svazu. Později podnikl čtvrtou cestu, do Buchary, která ho už dávno fascinovala – z knih znal dobrodružství Arthura Conollyho a Charlese Stoddarta, které v Buchaře popravili. Jako následovník jejich odkazu odjel ze Sovětského svazu do Afghánistánu a zpět do Moskvy se vrátil přes Brity ovládanou Indii a Irák.

Další mimořádnou zkušeností z jeho pobytu v Moskvě byl třetí a poslední z velkých politických procesů, režimovaný Stalinem a jeho nohsledem Nikolajem Ježovem, lidovým komisařem vnitra (neboli NKVD – jehož agenti tajné policie často v knize Macleana obtěžují). Hlavní obětí a kupodivu také i hvězdou tohoto představení byl Nikolaj Bucharin, starý bolševik, kterého sám Lenin jednou charakterizoval jako „miláčka“ komunistické strany. Na konci dvacátých let, kdy Stalin začal svou politiku směřovat více doprava, vládl Sovětskému svazu jako jeho pobočník. Stali se blízkými přáteli, ale když Stalin konsolidoval svou moc a stal se v roce 1929 svrchovaným vládcem, rozhodl se zavádět v Sovětském svazu šíleným a neúprosným tempem kolektivizaci a industrializaci. Tato politika připravila o život miliony lidí.

Bucharin se Stalinem nesouhlasil a Stalin byl přesvědčen, že musí zlikvidovat veškerou opozici. Tak vzniklo obvinění, že všichni jeho oponenti včetně těch, kteří byli spolu s ním členy prvního politbyra – Lvem Trockým (v exilu), Grigorijem Zinovjevem a Lvem Kameněvem –, jsou členy imaginárního rozsáhlého mezinárodního spiknutí. Zinovjev a jeho spojenec Kameněv se doznali a byli popraveni v rámci prvního politického procesu. Stalin pak slavného Bucharina přinutil veřejně se přiznat k absurdním teroristickým zločinům, ačkoliv Bucharin samozřejmě věděl, že jde o smyšlená obvinění. Byli si toho vědomi i všichni ostatní obžalovaní, ale sehráli své role – pečlivě koordinované Stalinem za asistence ďábelského Ježova –, aby se vyhnuli dalšímu mučení, zachránili své příbuzné, nebo kupodivu protože prostě věřili v marxismus-leninismus a jeho poslání.

Nejpřekvapivější osobou mezi obžalovanými byl Ježovův předchůdce v pozici komisaře NKVD Genrich Jagoda, který upadl v nemilost a byl spolu s ostatními zatčen a obviněn. Tragickou frašku soudního procesu brutálně režíroval Andrej Vyšinskij, další ze Stalinových hanebných přísluhovačů. Macleanovy vzpomínky jsou brilantním popisem, možná nejlepším zaznamenaným očitým svědectvím atmosféry zvrhlého zastrašování a bizarní teatrálnosti. Vrcholem jeho líčení je vzpomínka na to, jak zahlédl u soudu samotného Stalina. Když jsem to poprvé četl, napadlo

mě, zda to není fitzroyovské přehánění, ale když jsem později sbíral informace pro Stalinův životopis, zjistil jsem, že tento diktátor skutečně sledoval každou větu a tajně se účastnil řady přelíčení.

Prostřední část knihy líčí Macleanova dobrodružství během druhé světové války. Jako zaměstnanec v diplomatických službách se sice nemohl zapojit do boje, ale přišel na to, že diplomat musí odstoupit, pokud jej zvolí do parlamentu, takže se rozhodl kandidovat a poté, co se stal poslancem za Lancaster, narukoval jako vojnín do stejného regimentu, v jakém sloužil jeho otec – do Queen's Own Cameron Highlanders. Vystoupal až do hodnosti brigádyra a byl jedním ze dvou vojnínů, kteří během války absolvovali takový vzestup (tím druhým byl Enoch Powell). Když ho vyslali do Káhiry, připojil se k jednotkám Special Air Service, které založil jeho přítel David Stirling, také skotský aristokrat. A jeho dobrodružství u těchto jednotek – přepad Bengházi a další odvážné akce – mu vynesla reputaci dobrodruha ve stylu Jamese Bonda.

Během pobytu v Persii – dnešním Íránu, který byl tehdy rozdělen mezi Británii a Rusko ve snaze zabránit přechodu země do německé sféry vlivu – zatkł Fazlulláha Záhidího, proněmeckého guvernéra, který se pak v padesátých letech stal íránským premiérem. Churchill měl pro urozené bukanýry slabost a vybral pak Macleana k tomu, aby seskočil padákem na území Jugoslávie a plnil tam důležité poslání.*

Proti nacistické okupaci tam bojovaly dvě oddělené síly: četníci vedení generálem Dražou Mihailovićem, loajální králi Petru II. v exilu, a komunističtí partyzáni vedení záhadným Josipem Titem (jehož skutečné jméno bylo Broz). Maclean měl Churchillovými slovy zjistit, kdo z nich „zabíjí víc Němců“, a s tím se spojit. Zjistil, že role četníků je sporná, a podpořil partyzány a výstředního a panovačného marxistu Tita. Maclean, aristokrat z Etonu, s ním navázal blízký vztah.

Maclean si svým vzestupem a styky s Churchillem a Titem vysloužil žárlivost a nepřátelství konvenčněji založených rivalů. Poté, co se Titovi začalo dařit a na oslavu svých úspěchů přijal titul maršála Jugoslávie, získala Macleanova mise na popularitě a několikrát ho navštívili Randolph Churchill (Winstonův syn), Ian Fleming a romanopisec Evelyn Waugh.

Jeho portréty jugoslávských politických vůdců jsou výstižné. Tato část knihy vrcholí ve chvíli, kdy je Maclean v srpnu 1944 v Itálii svědkem zásadního setkání Churchilla s Titem. Na tuto událost vzpomíná se svým obvyklým citem pro komično i historickou přesnost. Po válce se Tito stal v komunistické Jugoslávii diktátorem a své odpůrce zavíral do vězení a popravoval. Macleana poté začali za jeho vztahy s Titem kritizovat. Kritika se zmírnila poté, co se Tito v roce 1948 vzepřel Stalinovi

* Království Jugoslávie vzniklo po první světové válce spojením království Srbsko, království Černá Hora a habsburských držav Chorvatsko a Bosna. V současnosti se opět rozpadlo do těchto zemí.

a vytrhl Jugoslávii ze sféry sovětského vlivu. Vládl pak s monarchistickou důstojností a s mírnějšími represemi než v Sovětském svazu až do své smrti v roce 1980. Později v osmdesátých letech pád Sovětského svazu probudil spící vlastenectví, které ve zvrácené občanské válce devadesátých let rozervalo Jugoslávii na kusy.

Pro muže Macleanova ražení byl čas míru méně vzrušující, ale zabýval se věcmi, které rozhodně nebyly nudné. Oženil se s Veronicou Fraserovou, sestrou dalšího dobrodružného skotského aristokrata a válečného hrdiny lorda Lovata, a měl s ní dva syny. Napsal patnáct knih, ustavičně cestoval, vedl hotel ve Skotsku a pracoval na své politické kariéře navzdory faktu, že byl, jak později řekl Harold Macmillan, „ve sněmovně natolik k ničemu, že se jenom veze ... je to škoda, protože je velice schopný“. Ale to mu nebránilo poskytovat moudré rady – kupříkladu řekl Churchillovi, že jeho projev o železné oponě byl pošetilý. Churchill, který se v roce 1951 vrátil k moci, si ho vždycky cenil a udělal z něj náměstka ministra války. Maclean tu pozici zastával i za dalšího premiéra Anthonyho Edena, od roku 1954 do roku 1957. Pomáhal Edenovi radami během ničivé suezské krize, ale Harold Macmillan jej propustil, ačkoliv mu udělil titul baroneta. Poslancem zůstal Maclean až do roku 1974. Když v osmdesátých letech radil Margaret Thatcherové, byl už legendou – a kniha *Výpravy na Východ*, která se tehdy už čtyřicet let dobře prodávala, se stala klasikou.

Když jsem ji jako dospívající kluk četl, fascinovalo mě cestování a dobrodružství, ale ještě víc líčení Stalina a politického procesu v roce 1938. Ta kniha mi doslova změnila život. Rozhodl jsem se, že pokud by se svět opět zakymácel, vypravil bych se do stejných míst jako Maclean, a prozatím jsem snil o tom, že se dozvím více o Stalinovi. Jakmile se v roce 1991 Sovětský svaz rozpadl, přesně po vzoru Macleana a jeho *Výprav na Východ*, které jsem si samozřejmě vzal s sebou, jsem se vypravil na Kavkaz a do Střední Asie, kde jsem psal o válkách a převratech, které se na troskách sovětského impéria odehrávaly.

Po návratu jsem měl to štěstí, že mě Virginia Fraserová, vdova po nejstarším synovi lorda Lovata Simonovi, s Macleanem seznámila. Byl už hodně shrbený, ale stále ještě prováděl skupiny půvabných dam po své milované Gruzii. Jak si můžete domyslet, byl velmi bystrý, naprosto okouzující a velmi shovívavý vůči mnohem mladšímu spisovateli, s nímž s největším potěšením do detailu probíral městečka v Gruzii. Když jsem začal shromažďovat informace pro své knihy o Stalinovi, měl jsem stále na paměti, že mě k tomuto tématu přivedla kniha *Výpravy na Východ* i mé hovory se samotným Fitzroyem. Maclean zemřel v roce 1996 ve věku osmdesáti pěti let – jako poslední příslušník oné galantní generace válečníků a dobrodruhů. Ale budeme na něj vzpomínat především jako na spisovatele, a hlavně kvůli jedné knize.

Úvod k vydání v nakladatelství Penguin Random House

Když se ohlížím za svým nečekaně dlouhým životem, neustále mě udivuje, jaké jsem měl štěstí. Řekl bych, že jsem měl štěstí na dobu, ve které jsem žil. Štěstí v tom, co jsem zažil. A konečně štěstí v tom ohledu, že jsem žil dost dlouho, abych viděl, jak se některé velké události, kterých jsem byl svědkem či do nichž jsem byl tak či onak zapojen, vyvíjejí – ani ne tak k nějakému logickému vyústění, jako k výsledku podstatně povzbudivějšímu, než by člověk tehdy mohl čekat.

Kniha *Výpravy na Východ*, napsaná před více než čtyřiceti lety, pokrývá období osmi let mezi roky 1937 a 1945. V únoru 1937 jsem měl za sebou příjemný pobyt na naší ambasádě v Paříži a na mou vlastní žádost mne přeložili do Moskvy. Moskva mi připadala jako zajímavé a vzrušující místo, kam se vypravit (a také taková byla). Roky 1937, 1938 a 1939, které jsem tam prožil, byly nakonec snad nejstrašnějšími v celé krvavé historii Ruska. Umožnily mi vytvořit si z první ruky vlastní názor na systém, který překvapivě mnoho mých současníků vnímalo jako velkou naději pro lidstvo. Ty roky ve mně také zanechaly lásku nejen k samotným Rusům, ale i k několika zcela odlišným rasám, jež jsem na svých cestách na Kavkaz a do Střední Asie potkal.

Opustil jsem Moskvu na počátku roku 1939, šokován a zároveň fascinován tím, co jsem tam viděl. A zatímco jsem se toho zlověstného jara vracel Evropou, musel jsem přemýšlet, co přinese budoucnost Sovětskému svazu a vlastně nám všem. Sovětsko-německý pakt z roku 1939, který na pár let spojil dva snad nejodpornější režimy, jaké kdy muselo lidstvo snášet, učinil válku nevyhnutelnou.

Jelikož pocházím ze šesti generací vojáků z povolání (a před nimi mnoha dalších generací vojáků, pro které to nebylo povolání), jakmile jsem 3. září vyslechl rozhlasový projev Nevilla Chamberlaina, věděl jsem, že se musím dostat do armády. Když se mi, nikoliv bez obtíží, podařilo vymanit ze služeb ministerstva zahraničí (do nichž jsem se nedávno tak pracně dostával), octl jsem se vcelku příhodně v Inverness v kasárnách Queen's Own Cameron Highlanders – pluku, u něhož jsem před třiceti lety přišel na svět.

V počátečním stadiu své vojenské kariéry jsem měl, jak se ukázalo, štěstí setkat se s Davidem Stirlingem a díky tomu jsem se mohl připojit k nově vzniklým jednotkám SAS, které dnes tvoří cennou a významnou součást naší národní obrany. Tehdy sestávaly z pouhého pultuctu důstojníků a možná dvaceti vojáků, ale i tak už pozoruhodně dobře sloužily na Sahaře proti Rommelovým Afrikakorps. David byl geniálním zastáncem gerilové taktiky, již používal se stejným úspěchem jak proti

Němcům, tak při jednáních s často zmateným hlavním velitelstvím pro Blízký východ. V následujícím roce či dvou jsem se od něj měl hodně co učit.

Ale to, co bylo snad mým největším štěstím, mělo teprve přijít. Na základě mých omezených zkušeností s nepravidelnou válkou a znalostí, jež jsem měl o komunistech a komunismu, mě v létě roku 1943 Winston Churchill vybral, abych seskočil na území Němci okupované Jugoslávie jako jeho osobní zástupce u Tita a velitel spojenecké vojenské mise u jugoslávských partyzánů neboli, jak to charakteristicky vyjádřil on sám, jako „smělý velvyslanec a vůdce u těch neohrožených a pronásledovaných gerilových bojovníků“.

Už jen ten úkol byl nesmírně vzrušující. Ale až poté, co jsem se dostal do Jugoslávie, jsem si uvědomil, jak ohromné jsem měl štěstí. Po letech strávených ve staliniském Rusku jsem předpokládal, že narazím na typického aparátčíka, kremelskou loutku spoutanou stranickou linií vnucenou shora. Ale k mé úlevě se Tito ukázal být jiný. Odboj, kterému byl tak vynikajícím vůdcem, v té době poutal tučet či více nepřátelských divizí. Přestože to byl komunista, shledal jsem, že uvažuje naprosto nezávisle, je schopný diskutovat do hloubky o jakékoliv záležitosti a pak se na místě rozhodnout, aniž by se potřeboval obracet na nějakou vyšší autoritu. „Máte v úmyslu po válce učinit Jugoslávii ruskou kolonií?“ zeptal jsem se ho, když jsem ho lépe poznal. Má otázka ho rozzuřila, což jsem také měl v úmyslu. „Neviděl jste až dost obětí, které přinášíme, abychom svou zemi osvobodili od Němců,“ odvětil, „abyste věděl, že se své samostatnosti kvůli nikomu nevzdáme?“ Pokud to myslel vážně, dalo se čekat, že bude pro Rusy tvrdým oříškem. Zaujalo mne to a svůj dojem jsem tlumočil premiérovi. „Bude hodně záležet na Titovi,“ napsal jsem koncem roku 1943, „a na tom, jestli se vidí spíše ve své původní roli agenta Kominterny, nebo jako budoucí vládce nezávislého jugoslávského státu.“

Toto byla otázka, která vyvstala ve vši naléhavosti o tři nebo čtyři roky později, když Tito především vlastními silami vyhnal německé okupační síly, dostal se v zemi k moci a nebyl ochoten přijímat rozkazy z Moskvy. V létě roku 1947 jsem po soukromé návštěvě u Tita na jeho slovinském zámku Brdo odcházel s pocitem, že má potíže s Rusy. Následovaly další náznaky a zanedlouho přišel den, kdy mi ve své bělehradské pracovně podrobně vylíčil vývoj svého rozchodu s Moskvou. „Bylo to pro mne nejtěžší rozhodnutí, jaké jsem kdy musel udělat,“ řekl. „Ale teď, když jsem jej udělal, se cítím pozoruhodně spokojený.“

To, že během následující konfrontace dokázal Tito, zdánlivě nohsled Sovětů a oblíbenec Moskvy, nejen přežít, ale úspěšně vzdorovat Kremlu, bylo, jak naštěstí západní vlády rozpoznaly, nanejvýš důležité. Stalo se tím něco nemyslitelného. Ve stalinistickém monolitu se objevila první trhlina a potom už nebyl světový komunismus nikdy jako předtím. Spustil se tím proces, který o čtyřicet let později dospěl ke svému logickému završení, když se rozsáhlé impérium Moskvy konečně rozpadlo.

Budoucí osud Jugoslávie, ležící nejistě mezi Východem a Západem, byl jen jednou z otázek, kterými kniha *Výpravy na Východ* končila. Jiná, větší a znepokojivější pro nás všechny, zněla: vydal se nyní Sovětský svaz, jak to vypadá, na konfrontační kurz se Západem?

Sovětský svaz jsem opět navštívil až v roce 1958, dvacet let poté, co jsem jej opustil, a deset let po začátku studené války. Už za Chruščova, s nímž jsem se velmi toužil setkat, se atmosféra změnila k nepoznání. Za války jsem se přesvědčil, že lidská povaha může být nepřemožitelnou a nesmírně rozvratnou silou. Zde se projevovala naplno, a ruská podstata je velmi lidská. Pravda, za deset let Chruščova zlikvidovali. Ale Pandoraina skříňka se otevřela a víko už se nedalo jen tak vrátit. Ať už se Brežněv snažil sebevíc, hodiny nebylo možné otočit zpět. Proces destalinizace, který Chruščov tak odvážně zahájil, pomalu, ale jistě pokračoval. Jak to elegantně vyjádřil Jean-Paul Sartre: „C'est la déStalinisation qui déStalinisera les déStalinisateurs.“ A tento proces měl dvacet let po Chruščovově pádu dospět ke svému logickému závěru nástupem Michaila Sergejeviče Gorbačova.

Kouzlo Ruska pro mne zčásti vždycky spočívalo v jeho nepředvídatelnosti – v napínavé nejistotě jeho dějin, nad nimiž se člověk neustále diví, co se asi tak stane teď. Opět nastal čas, abychom se sami sebe ptali: Co bude dál se Sovětským svazem? Dokáže se udržet pohromadě? Jaký systém se nakonec vynoří z toho tavicího kotle, v němž se nyní nalézá? Zatímco píšu tyto řádky, je odpověď ještě neznámá. Ale na rozdíl od doby před padesáti lety jsou teď vyhlídky povzbudivé.

Vezměme jediný, ale významný příklad. Během mého dlouhého a velmi naplněného života na mne máloco udělalo tak hluboký a strašný dojem jako proces s Nikolajem Ivanovičem Bucharinem, jehož jsem byl v březnu 1938 v Moskvě svědkem, a hrůzná situace ubohého obžalovaného, který navzdory beznadějným okolnostem udatně bojoval za to, v co věřil. Když jsem se právě o padesát let později, na začátku roku 1988, octl v Moskvě a začel do *Pravdy*, zjistil jsem, že Bucharina oficiálně rehabilitovali a alespoň posmrtně znovu přijali do strany. A zanedlouho poté jsem mohl dokonce povečeřet s jeho vdovou a vyslechnout si od ní z první ruky pohnuté líčení jejich posledních společných hodin. Nikdy bych si ani na okamžik nepomyslel, že se něco takového kdy stane. Kolo osudu se vpravdě zcela otočilo.

Ale to je jen jeden z úžasných nových fenoménů, které mě vítají pokaždé, když se do Sovětského svazu vrátím: trvale turbulentní politická scéna, opakující se demonstrace, které jsou otevřeně nepřátelské vůči vládě, nezkontrolovaný nacionalismus ve většině republik včetně samotného Ruska, stále upadající autorita strany, postupný návrat pravoslavné církve k čemusi připomínajícímu její někdejší roli, odhodlané pokusy lidí u moci zavést tržní ekonomiku, překvapivě nové trendy v literatuře a umění, sílící svoboda slova.

Až budu příští měsíc nastupovat do letadla, abych zamířil do země, která je zatím

stále ještě sovětskou Gruzii, budu stejně fascinovaně čekat, co uvidím po přiletu, jako když jsem toho ponurého únorového večera před dlouhou řádkou let nastupoval na Gare du Nord do lůžkového vagonu, abych vyrazil do Stalinovy Moskvy.

srpen 1990

PRVNÍ ČÁST ZLATÁ STEZKA

*Z touhy poznat, co mělo být nepoznáno,
jdeme po zlaté cestě do Samarkandu.*

— Flecker

Internacionála

Dlouhý vlak vyjel od nástupiště nádraží Gare du Nord a zvolna nabíral rychlost. Přátelé, kteří mne přišli vyprovodit, mi zamávali a začali se rozcházet. Vagony kordcaly přes výhybky, láhve minerální vody postavené u okna o sebe tiše cinkaly. Zanedlouho jsme opustili omšelé a šedivé předměstí Paříže a hladce jsme projížděli zmoklou krajinou severní Francie. Snášela se noc a v mém kupé už byla skoro tma. Nerozsvítil jsem hned, ale seděl jsem a vyhlížel na blátivá pole a mokré lesy.

Cestoval jsem do Moskvy. A z Moskvy jsem se chtěl vypravit, pokud to bude jen trochu možné, na Kavkaz a do Střední Asie, do Taškentu, Buchary a Samarkandu. Při pohledu na tu nudnou promočenou krajinu utíkající za oknem jsem už viděl v představách rozeklané hory Gruzie, zlaté pouště, zelené oázy a sluncem zalité kupole a minarety Turkestánu. Zatímco jsem tak seděl v pološeru, zaplavilo mě náhle ohromné vzrušení.

V mnoha ohledech jsem litoval, že opouštím Paříž. Bylo to ideální místo pro začátek diplomatické kariéry a roky, které jsem tam strávil, byly nepřerušeně šťastné. A Paříž také byla příjemné místo k životu. Paříž, to byly široké promenády Champs-Élysées a Avenue du Bois, velkolepé Place Vendôme a Place de la Concorde, budo-
vy ze šedého kamene pozlacené sluncem i zelené stromy. Zdejší život byl klidnější, pouliční ruch nebyl tak ohlušující jako hluk londýnské dopravy. Paříž, to byly příjemné procházky za letních večerů pod stromy podél břehů Seiny na Île de la Cité, domácnosti přátel s krásnými pokoji obloženými dřevem a zrcadlení světél na hladině řeky, když jste se v noci vraceli domů.

A člověk tam měl příjemný pocit, že je neustále v centru dění. Ustavičně se něco dělo, pořád někdo přijížděl nebo odjížděl. Žili jsme v atmosféře neustálé krize. Jednou to byli pan Ramsay MacDonald a sir John Simon, ještě roztřesení po nepřijemné cestě a už zase mířící do Stresy probrat záležitosti se signorem Mussolinim. Jindy přijel sir Samuel Hoare, vždy elegantní a upravený, aby navštívil monsieur Laval – inteligentního pána s olivově našedlou pokožkou, šilhavýma očima, zažloutlým chrupem a pomačkanou bílou vázankou. Nebo se přihnal domů pan Baldwin s chotí, kterého z letní dovolené v Aix-les-Bains vyrušily zvěsti o sankcích a hrozbě válce. Nebo se objevil pan Eden, který v jednom kuse cestoval sem a tam do Ženevy a z Ženevy. Nebo dorazil pan Churchill, tehdy jen řadový poslanec dělající si zdánlivě zbytečné starosti se záležitostmi obrany, aby promluvil k francouzským vojákům o jejich východní hranici.

Všechny tyto význačné návštěvníky bylo zapotřebí uvítat, nakrmit, zpravit o nejnovějším vývoji situace a opět posadit na vlak či do letadla i s jejich suitou tajemníků a detektivů. Nablýskané černé oficiální automobily drtily ve dne v noci štěrky na dvoře ambasády, telefony otravně a neustále vyzváněly, červené a černé kožené kufríky se svazky telegramů ministerstva zahraničí přicházely a odcházely. Díky siru Georgi Clerkovi, úžasné pohostinnému velvyslanci, fungovalo naše skvělé velvyslanectví jako centrum neformální a bezmezného zábavy. Byl to vyčerpávající, ale také zábavný a poučný život. Není divu, že jsme se v Paříži cítili blíže centru dění než naši méně šťastní kolegové, kteří uvízli na vzdálených ambasádách a vyslanectvích v Jižní Americe a východní Evropě.

Vše, co se odehrávalo ve světě, jako by nás v Paříži přímo a vehementně ovlivňovalo. Jedna krize stíhala druhou: habešská válka, remilitarizace Porýní, španělská občanská válka. V ulicích pořád demonstrovaly rozhněvané davy. V jednom momentě chtěli lidé utopit pana Herriota. „À l'eau, Herriot,“ křičeli hrozivě. Habešská válka a hrozba sankcí vůči Itálii vyvolala násilnou reakci profašistické pravice vůči Velké Británii. „Conspuez Sir Clerk!“ křičeli, když se objevil velvyslanec, a dostali jsme četu vojáků *Garde mobile*, kteří v helmách a s nasazenými bajonety střežili ambasádu.

Události ve Španělsku vzbudily protichůdné reakce svářících se politických frakcí. Levicové demonstrace převládaly. Lidé pochodovali po bulvárech a skandovali „Des avions pour l'Espagne!“ Remilitarizaci Porýní, která pro ty, kteří chápali, co se děje za scénou, představovala tu nejhorší krizi, kupodivu přijala veřejnost relativně klidně. Kdyby jen lidé věděli, že jsme v tomto rozhodném okamžiku odmítli podpořit jejich vládu proti Hitlerovi, nedalo by se jim vyčítat, kdyby dávali svůj nesouhlas s britskou politikou najevo veškerými možnými způsoby.

Francouzská domácí scéna nepředstavovala v těch neklidných letech před válkou o nic klidnější obraz než zbytek Evropy. Od únorových nepokojů v roce 1934 k nástupu Lidové fronty a okupačním stávkám v roce 1936 byla francouzská parlamentní demokracie divoká a velmi nestabilní. Vlády vznikaly a zanikaly, ministři se měnili a přesouvali, političtí představitelé pravice, levice i středu se stále více diskreditovali a ztraceli důvěru francouzského lidu. Někteří zůstali u moci pár týdnů, jiní jen pár dnů. Každý týden přinášel stále ohnivější projevy a na světlo vycházely stále nechutnější skandály. Extrémní levice a extrémní pravice formovaly soukromé armády, připravené kdykoliv se porvat mezi sebou či s policií. Po Champs-Élysées proudily hrozivé zástupy demonstrantů, kteří převraceli stolky před kavárnami. Dokonce i jednání v Poslanecké sněmovně denně rušily výkřiky „Traître!“ a „Assassin!“ a někdy i rvačky.

Dominujícím faktorem francouzské politiky byl dlouho silný levicový trend a v létě roku 1936 se za stávek a nepokojů chopila moci Lidová fronta pod slabým vedením socialistů. Za touto příhodnou fasádou postupně sílila komunistická strana vedená

Mauricem Thorezem. Ve volbách získali více hlasů než kdykoliv dříve. Jejich vůdci byli poprvé, byť nepřímo, spojeni s francouzskou vládou. Rostl jejich vliv v odborovém hnutí. Užívali výhod moci, aniž nesli s tím spojenou odpovědnost. Měli spoustu možností, jak na vládu vykonávat nátlak. Někteří lidé jim připisovali stávky paralyzující průmyslový a ekonomický život země.

Dva obrazy z toho období nejistoty a nepořádku se mi vryly do paměti.

Prvním je scéna v gigantické továrně firmy Renault v Boulogne-sur-Seine, kterou zabrali stávkující. Spolu se dvěma přáteli jsme dokázali proniknout přes hlídky v bráně. Procházeli jsme dílnu za dílnou, kde se dívky a muži ukládali na noc ke spánku na luxusní polštáře rozdělaných limuzín, až jsme dorazili do kanceláře vrchního ředitele. Zde si zřídil své stanoviště stávkový výbor. V luxusně vybavené místnosti visely od stropu k podlaze rudé prapory bohatě zdobené srpy a kladivy. Před tímto improvizovaným pozadím seděli vůdci stávkujících, neoholení, s barety či látkovými čepicemi na hlavách a cigaretami visícími v koutcích úst. Předsedala jim velmi impozantní žena, jejíž obratně se míhající pletací jehlice mi připadaly symbolické. Před našimi zraky z tohoto nervového centra telefonovali a rozesílali posly s rozkazy do různých míst v továrně. Řekli nám tu, že pan Léon Blum, ten roztomilý salonní socialista, jim může být i se svou nově vytvořenou vládou ukradený. Všechno to vypadalo spíš jako scéna z divadelní hry. Přemýšleli jsme, zda je to přechodné období, které pomine, nebo předzvěst věcí příštích.

Další vzpomínka z těch dnů se týká ohromného, mnohatisícihlavého davu, hrnoucího se 14. července směrem k Place de la Bastille. Vlaje nad ním moře rudých praporů a tu a tam i nějaká osamocená trikolora. Vysoko nad lidmi se na ramenou davu nesou obrovité portréty Stalina, který má ve tváři zamyšlený a vlídně zlomyslný výraz, a portréty francouzských komunistických vůdců: ramenatého a opuchlého Maurice Thoreze, který poté, co vypukla válka, utekl do Moskvy, Gabriela Périho, křehkého intelektuála, který se stal vůdcem odboje a umučili ho v gestapáckém vězení, obrýleného a úskočného Jacquese Duclose, Andrého Martyho, vzbouřence z francouzské černomořské flotily, či Marcela Cachina, vůdčí osobnosti francouzského komunismu. Vpředu kráčí vysoká a bleďá dívka v rudé blůze, černé vlasy za ní vlají. Čas od času někde v davu začnou zpívat a nad vřavou se vzedme a opět odezní melancholická melodie Internacionály. Když zpěv zmlkne, ozve se pronikavý výkřik „Les soviets!“ a tisíce ochraptělých hlasů spustí rytmický refrén „LES SOV-I-ETS PAR-TOUT. LES SOV-I-ETS PAR-TOUT“.

Vzhledem k neurovnaným poměrům ve Francii, návratu Němců do Porýní a slabé francouzské vládě bylo jen přirozené, že se spousta Francouzů začala dívat na svět s rostoucím znepokojením. Jejich zrak se otáčel na východ, kde za uklidňujícím opevněním Maginotovy linie leželo Německo, odvěký nepřítel Francie, a ještě dál

na východ k Rusku – Rusku, nově nalezenému a nevyzkoušenému spojenci Francie. K Rusku, jehož vládci podle soudu mnohých lidí nesli nemalý díl odpovědnosti za současný neuspořádaný stav Francie.

Lidé měli pocit, že Rusko skrývá odpovědi na spoustu jejich potíží. Lze v případě války s Německem spoléhat na pomoc Ruska? Jaká by ta pomoc byla? Jaká je pravda o Rudé armádě, o sovětské ekonomice a stavu průmyslu? Jsou Rusové prostřednictvím Komunistické internacionály odpovědní za politické a dělnické nepokoje ve Francii? Pokud ano, proč se těmito metodami snaží podrývat sílu svého jediného spojence? Jsou schopni nechat španělské republikány na holičkách? Pomohli by v případě potřeby Československu či Polsku? Nabízí sovětský systém řešení nějakého z francouzských sociálních a ekonomických problémů? Nebo je Rusko hrozbou, na niž existuje jako odpověď jen fašismus či nacismus? Takové otázky si kladl každý uvažující Francouz.

Ale ty problémy se netýkaly jen Francie. Pro každého Evropana bylo životně důležité vědět, co se dá od Sovětského svazu čekat, jaké má záměry a jakou roli sehraje v mezinárodním požáru, který se už jevil být nevyhnutelný. Roky, jež jsem strávil v Paříži s její v zásadě kontinentální politickou atmosférou, mě přesvědčily, že bez přímého poznání Sovětského svazu a jeho politického systému bude jakýkoliv obraz, který si člověk o mezinárodní situaci vytvoří, nevyhnutelně neúplný.

Rusko mě přitahovalo i jinak. Po roce na ministerstvu zahraničí a dalších třech letech v Paříži jsem dospěl k rozhodnutí, že mi neuškodí přejít k aktivnějšímu a méně luxusnímu životu.

Bylo mi pětadvacet, už jsem ale začínal být poněkud usedlý a ve vzácných okamžicích sebezpytu jsem si uvědomoval, že jsem i trochu samolibý. Nosil jsem proužkované obleky od Scholteho, modré a bílé košile se škrobenými límečky od Bealeho a Inmana, parádní nablýskané boty od Lobba a každé ráno jsem měl v klopi tmavorudý karafiát z květinářství na ulici Faubourg Saint-Honoré. Po snídani jsem chodil na krátkou procházku pod stromy na Champs-Élysées, někdy jsem se byl projet zelenými alejemi Bois. Pak následoval každodenní, nikoli nepříjemný úkol sestavit telegramy a depeše. Když jsem je sepisoval na silný, modře žebrovaný papír, lichotil jsem si, že jejich styl a rukopis diskrétně svědčí o klasickém vzdělání. Podle potřeby jsem vyřizoval telefonáty. Občas jsem chodil na Quai d'Orsay; po chodbách to vonělo včelím voskem, přeplněné a párou vytápěné kanceláře byly cítit zatuchlinou. *Comment allez-vous, cher collègue?* Oběd v restauraci nebo u někoho doma: politika a lidé. Po jídle příjemný pocit sytosti. A potom další telegramy, další depeše, další telefony až do večere. Koupel. Sklenka. A pak všechna ta různá světla, barvy a vůně a zvuky noční Paříže. Velké oficiální večere, na které se chodilo ve fraku a s řády. Malé soukromé večere ve smokingu obnášející přesně ten typ společenské konverzace, v němž Francouzi vynikají. Ty nejlépe oděné

ženy, to nejlepší jídlo, to nejlepší víno, to nejlepší brandy na světě. Oslavy v restauracích. Dýchánky v nočních klubech. Théâtre de Dix Heures, šansoniéři a šansoniérky, žerty o politice a sexu. Bal Tabarin: řinčení a třesk kankánu, kyprá stehna tanečnic v dlouhých černých hedvábných punčochách. Týden po týdnu, měsíc po měsíci. Příjemný životní styl, nicméně pokud jej člověk vede nepřiměřeně dlouho, nevyhnutelně skončí chronickými potížemi s játry, ne-li něčím horším.

Vždycky jsem měl velmi rád kontrasty, a mohl by po Paříži následovat větší kontrast než Moskva? Ze Západu už jsem toho viděl dost. Teď jsem chtěl vidět Východ.

Mé znalosti ohledně Ruska a Moskvy pocházely většinou z půvabně rozporných svědectví bílých Rusů obou pohlaví, emigrantů, které bylo možno potkávat v nočních podnicích všech velkých měst světa a v té době především v Paříži. Od nich a z několika sovětských filmů promítaných v malém komunistickém kině za Odéonem jsem si vytvořil dojem, ať už správný či špatný, že Rusko musí být záhadný a nanejvýš pestrý kus světa, odlišný od všech ostatních zemí a nabízející větší šanci na dobrodružství než většina jiných míst. Někde v mysli mi tanula představa, že z Moskvy se snad najde cesta do Turkestánu, do Samarkandu, do Taškentu a do Buchary. Ta jména pro mne tehdy měla nedostižnou přitažlivost – a mají ji dodnes. Rozhodl jsem se požádat o přeložení do Moskvy.

Všichni, s nimiž jsem své plány konzultoval, mi řekli, že se hluboce mýlím. Ujišťovali mne, že ambasáda v Moskvě je ztracená varta. Že život tam bude ještě udelejší a o hodně nudnější než v Londýně, neřkuli v Paříži. Předpovídali mi, že tam budu trávit nekonečné hodiny v parním topení přehřáté kanceláři, z níž nebude úniku kvůli nevlídnému počasí, nelítostným nadřízeným a piklím NKVD. Jediným povyražením že mi bude vyčerpávající šňůra oficiálních oslav, na kterých budu potkávat pořád dokola tytéž nudné diplomatické kolegy. Prý se nebudu setkávat s žádnými Rusy a nezískám žádný vhled do spletitostí sovětské politiky. Do Turkestánu se rozhodně nedostanu. Říkali mi, že se tam nikdo nedostal už dvacet let. Už před revolucí dělala carská vláda všechno pro to, aby tam cizinci nemohli, a teď už bude zhola nemožné se tam vypravit – obzvlášť pro mne jako pro britského vládního úředníka. Měl bych raději zůstat tam, kde jsem, dokud mě normální vývoj věcí nezavede do Říma, Washingtonu nebo Bruselu.

V mém jednání hrálo vždycky do jisté míry roli to, že se rozhoduji po svém. Všechny ty dobře míněné rady mě přesvědčily. Utvrdily mé rozhodnutí vyrazit do Moskvy co nejdřív. Sekretáře na ministerstvu zahraničí jsem sice překvapil, nicméně snažili se mi pohotově vyhovět, protože jsem byl prvním členem diplomatického sboru, který kdy požádal o přeložení na takové proslule nepříjemné místo, a velmi hbitě vyřídili potřebné doklady. A tak jsem se onoho chladného, poněkud pochmurného večera v únoru 1937 pohodlně uvelebil v centrálně vytápěném spacím kupé vlaku mířícího na východ.

Za zrcadlem

Celý následující den jsme drkotali skrz Evropu. Nejprve přes severní Německo s jeho plochými, uspořádanými poli a úhlednými vesnicemi. Upravené ženy s plavovlasými dětmi na nástupištích, šedozelené uniformy vojáků Reichswehru, servírovací stolky s pivem a uzenkami. Na hranicích jsem ukázal *laissez-passer*, propustku vydanou hrabětem Welczeckem, německým velvyslancem v Paříži. „Heil Hitler!“ stálo tam. „Heil Hitler!“ vyštěkl pohraničník v šedé uniformě, pozdravil vztyčenou pravicí a doklad mi vrátil. Než jsme dojeli do Polska, už se setmělo, a Varšavu jsem viděl jen jako vír světél.

Těsně před půlnocí jsme za sebou zanechali poslední polské nádraží a opět jsme se ponořili do temných borových lesů. Po obou stranách tratě se vysoko vršil sníh a bílá pokrývka se matně rozprostírala pod stromy. Náhle jsem oknem spatřil, že se blížíme k vysokému plotu z ostnatého drátu zalitému světlem a v rozestupech přerušovanému strážními věžemi, z nichž vyčnívaly kulomety. Vlak zpomalil a pak projel vysokým dřevěným obloukem s velkou pěticípou rudou hvězdou. Byli jsme v Rusku.

Do vlaku nastoupili vojáci v čepicích s ostře zelenými štítky ozdobenými rudou hvězdou, srpem a kladivem a v dlouhých šedých zimnicích sahajících skoro až na paty jejich holínek a o pár chvil později jsme přisupěli do pohraničního nádraží Něgoreloje.

Tady bylo třeba přesednout do jiného vlaku. Venku na nástupišti byl takový mráz, až mi to vyrazilo dech. Pak jsme se nahrnuli do přetopené celnice. Pěkný velký, světlý pokoj zdobily fresky znázorňující scény ze sovětského života. Po stěnách se valilo procesí nadpřirozeně šťastných a blahobytných vojáků, venkovanů, dělníků, starců, žen a dětí, sklízeli úrodu, řídili traktory, stavěli domy a obsluhovali velké a složité stroje. Kolem celé místnosti se v půltuctu jazyků vinuly asi třicet centimetrů vysokým zlatým písmem výzvy pracujícím celého světa, aby se spojili. V rozích stály květináče obalené růžovým krepovým papírem a v nich rostly aspidistry.

A tehdy jsem si prvně všiml toho pachu – pachu, který měl po příštích dva a půl roku tvořit nevyhnutelnou součást mého života. Nepodobalo se to ničemu, co jsem kdy předtím cítil, bylo to složené aroma sestávající z různých pachových přísad, nerozpletnitelně prolnutých dohromady. Jak jsem věděl od cestovatelů po carské Rusi, odjakživa existoval starý ruský pach složený z vůně černého chleba, ovčí kůže, vodky a nemyté člověčiny. Teď se k nim připojily modernější pachy benzínu a dezinfekce a neodbytná, nasládlá vůně sovětského mýdla. Výsledný poněkud zatuchlý pach prostupuje celou zemi, proniká do každého koutu a pukliny od

Kremlu po nejzapadlejší hotel na Sibiři. Poté, co jsem Rusko opustil, jsem jej ještě párkrát vnímal, neboť si jej zřejmě Rusové dost často berou s sebou do ciziny. Po každé mi – s magickou mocí vyvolávat vzpomínky, již pachy vládnou – překvapivě živě připomněl ony roky.

Měl jsem *laissez-passer* a celní formality netrvaly dlouho. Opatrně jsem na celníkovi, který prohlížel můj kufr, vyzkoušel ruštinu, již jsem se naučil v pařížských nočních podnikcích, a shledal jsem, že jí rozumí. A nejen to, dokázal jsem rozumět tomu, co mi odpověděl, i když některé jeho výrazy, obzvláště ty spadající do sovětského úřednického žargonu, byly pro mě nové. Shromáždilo se kolem nás pár dalších celníků a pohraničníků, aby sledovali div, že cizinec zvládá pronést byt jen pár slov rusky. Byli docela mladí, měli plavé vlasy, vysoké lícní kosti a poněkud ploché slovanské obličej. Zanedlouho jsme se všichni smáli a žertovali, jako bychom se znali už léta. Přešla hodina a v podstatě se nic nedělo; pak minula další, během které pomalu přenášeli zavazadla do moskevského vlaku. Když jsem pohlédl na hodiny, zjistil jsem, že je stále půlnoc, lépe řečeno, že je ještě jednou půlnoc – neboť při překročení hranice jsme získali (nebo ztratili?) dvě hodiny.

Konečně jsme nastoupili do vlaku. Dostal jsem spací kupé jen pro sebe. Nebylo nepodobné obyčejnému evropskému *wagon-lit*, jen vyšší a větší a zdobenější, s jistou edvardovskou pompou. Na mosazné destičce jsem se dočetl letopočet, kdy bylo vytvořeno: 1903. I průvodčí, starý pán s pergamenově žlutou kůží a dlouhým povislým knírem, byl předrevoluční ročník a řekl mi, že své povolání vykonával už za cara. Roztřesenýma rukama mi přinesl čisté povlečení, sklenku vodky, talířek kaviáru, trochu černého chleba a sklenici slabého sladkého čaje s citronem. Zanedlouho lokomotiva zdlouha zavyla jako vlk a vyrazili jsme pravidelným tempem pětadvaceti kilometrů za hodinu přes rovnou zasněženou pláň směrem na Minsk a Moskvu. Za pár minut jsem ležel na lůžku a spal.

Časně zrána jsme dorazili do Moskvy. Vládla tam ponurá a krutá zima. Sníh pod nohama byl udupaný na tvrdý šedý led. Na nádraží na mne čekal Dan Lascelles, první tajemník. Měl za sebou osmnáct měsíců pobytu v Rusku a řekl mi, že mu to připadá hrozně depresivní.

Cestou z nádraží jsme projížděli kolem vysokých moderních budov, ulicemi řinčely tramvaje. Pohled do vedlejších ulic mi odhalil dlažbu, bláto a polorozpadlé dřevěné chatrče. Všude stály budovy a obytné domy v různých stadiích stavby či demolice, některé napůl hotové, jiné napůl stržené. Na chodnících se mačkaly davové lidi. Většinou měli bledé tváře a fádňní oblečení. Snad každá druhá žena vypadala jako těhotná.

Najednou jsme projížděli přes rozlehlé prostranství Rudého náměstí. Sněžilo. Nad Kremlem se třepotala krvavě rudá vlajka nasvícená světlometem, zatímco kolem bylo příšeří. Pod vysokou rudou zdí stálo masivní Leninovo mauzoleum z tmavorudé

žuly a u něj drželi hlídku dva strážní nehybní jako sochy. Ve sněhu se ke vchodu vinula dlouhá fronta: lidé z města v tmavých ošumělých šatech, venkovanky s šátky na hlavách, rolníci v plstěných válenkách a Asiaté v ohromných kožešinových čepicích, turbanech a pestře pruhovaných šatech.

Zastavili jsme a vystoupili z auta. Jako cizince nás okamžitě postrčili do čela fronty. Pak jsme se nechali unášet davem kolem stráží s nasazenými bajonety do nízkého klenutého vchodu a po schodech dolů. Uvnitř se tlumené světlo skrytých žárovek odráželo od leštěného rudého čediče a těžkého bronzu. U paty schodiště jsme prošli vchodem do vnitřní síně. Lenin ležel ve skleněné rakvi, mumifikovaný, s hlavou na plochem polštářku, spodní část těla zahalenou v rozedraném praporu; ze stropu visely další prapory, bojové zástavy revoluce; kolem skleněné rakve stáli stráž další vojáci. Tady bylo víc světla. Jak jsme postupovali k tělu, řadili nás do zástupu. Chvilku jsme shlíželi na mrtvolu: zažloutlá kůže napnutá na vysokých lícních kostech a klenutém čele; široký nos; špičatá, přesně zastřižená bradka mířící vzhůru; výraz nezřetelného, nevyzpytatelného pobavení. „Postupujte,“ pobízela stráž dohlížející na oddaný, povolný dav, který nás vynesl dál a nahoru na denní světlo, pod širé nebe.

Naproti nám stál na druhém konci náměstí chrám Vasila Blaženého, trs pestrobarevných, fantasticky zkroucených cibulovitých kupolí, z něhož teď bylo ateistické muzeum. Nastoupili jsme do vozu, přešli přes zamrzlou řeku Moskvu a za pár chvil jsme projížděli branou ambasády, rozlehlé zdobné budovy světle žluté barvy, která dříve patřila cukrovarnickému milionáři.

Za řekou se před námi rozprostíral Kreml, město ve městě. Celý jej obklopovaly hradby z vybledlých narůžovělých cihel přerušované strážními věžemi. Za hradbami se zvedaly věže, kupole a vížky kostelů a paláců, jejich bledé zdi a zlaté bány zářily proti olovenému pozadí temného nebe plného těžkých mraků věstících další sněžení. Před našimi zraky se ze střechy jednoho z paláců zvedlo hejno šedých vran vyplašených nějakým hlukem, nemotorně obletělo dokola a znovu posedalo. Mezi námi a Kremlem ležela bílá zamrzlá řeka. Poblíž zavířkala tovární siréna a někde po proudu syčelo a dunělo beranidlo. Pach Ruska, linoucí se z města za řekou, byl silnější než kdy jindy. Později jsem navštívil Leningrad, „okno do Evropy“ Petra Velikého s jeho smutnou klasickou krásou a symetrickými řadami sešlých barokních paláců zrcadlících se v klidné, zelené vodě kanálů. Ten měl západní vzhled. Ale tohle, ten zvláštní barbarský slepenec tvarů, stylů a barev, to bylo jistě už více než z poloviny asijské.

Příští den jsem začal pracovat v kanceláři, pročítal jsem si spisy, studoval výroční zprávy a se svou postupně se zlepšující znalostí ruštiny jsem se pracně prodíral bombastickými články sovětských novin.

V Paříži jsme spoustu informací týkajících se politické situace získávali od společenských kontaktů s lidmi, kterých se přímo týkala, od francouzských politiků, žurnalistů, státních úředníků a jiných veřejných osobností. Jako tajemník velvyslanectví jsem měl za povinnost stýkat se s lidmi nejrůznějších druhů a názorů od krajní pravice ke krajní levici. Největší potěšení – jako všichni Francouzi – měli z toho, že mohou vykládat někomu své názory na politickou situaci. Jediná potíž byla rozhodnout, či názory má cenu poslouchat.

V Moskvě to bylo zcela jiné. Kromě rutinního, striktně formálního styku s několika vyděšenými úředníky lidového komisariátu zahraničních věcí, kteří svým přístupem dávali jasně najevo, že s námi pokud možno nechťejí nic mít, jsme s Rusy neměli prakticky žádný kontakt. Pro sovětské občany bylo totiž velmi nebezpečné, aby se byť i jen v rámci svých úředních povinností jakkoliv stýkali s cizinci, protože kdokoliv tak činil, nutně musel dříve či později upoutat pozornost jistě všudypřítomné organizace, lidového komisariátu vnitřních záležitostí, NKVD.

Zprvu platila jistá výjimka pro členy divadelních profesí, herce, herečky a baletky. Několika takovým orgány umožnily rozvíjet styky se zahraničními diplomaty, nebo jim to z nějakých důvodů dokonce i doporučily. Během prvních týdnů po příjezdu jsem se účastnil několika večírků pořádaných mladšími, nezadanými členy diplomatických sborů, kam přišli i někteří méně významní herci či baletky. Ale tyto styky nevyhnutelně kalilo vědomí, že ta okouzující mladá dáma, se kterou tak přátelsky konverzujete, bude za pár hodin sepisovat hlášení o všem, co jste jí řekli, případně bude při troše smůly už zatčena a na cestě na Sibiř.

Občas nás někdo s typickou ruskou pohostinností a lehkomyšlností vůči možným následkům pozval k sobě domů, do dusné malé ložnice, kde obvykle kvůli nedostatku bytů žili kromě celé rodiny ještě i cizí lidé. V takových situacích jsme přijímali složitá bezpečnostní opatření. Veškeré telefonické přípravy probíhaly z veřejných telefonních budek, zvolili jsme den, kdy budou méně spolehliví hostitelovi spolubydlíci pravděpodobně pryč, auto jsme zaparkovali o pár ulic dál. Pravděpodobně, ba jistě, o tom orgány věděly, ale bylo by nemoudré zbytečně upozorňovat na to, že se něco chystá, a vzbuzovat tak pozornost houfů amatérských špiónů a informátorů.

Jakmile ale jednou večírek odstartoval a začala téct vodka, všechny tyto obtíže byly rychle zapomenuty; zpívaly se písničky, tekly slzy, zaznívaly přípitky, prázdné sklenice se rozbíjely o zeď, ze sousedních pokojů přicházeli stále noví přátelé, aby se připojili k zábavě, slovanský šarm a družnost se projevovaly ve všech ohledech. Obyčejní Rusové se sice kontaktu s cizinci vyhýbali, ale jistě to neznamenal, že by se s nimi nechťeli stýkat. Kdyby si mohli žít po svém, jejich život by byl jedna dlouhá pitka. Ale zanedlouho i tyto vzácné exkurze do sovětské společnosti ustaly. Vývoj událostí způsobil, že i těch pár Rusů, které jsme znali, se nám začalo vyhýbat, jako bychom byli malomocní.

Pár měsíců po mém příjezdu zavolal jednoho rána představitel komisariátu zahraničních věcí, aby mi oznámil zdánlivě nevinnou zprávu: na poslední chvíli došlo ke změně složení sovětské delegace, která bude přihlížet korunovací krále Jiřího VI. Maršál Tuchačevskij, velitel sovětského generálního štábu a zástupce komisaře pro obranu, se prý vážně nachladil a nebude schopen cesty do Anglie.

Nijak jsme nad tím nehloubali, ale pár dnů nato jsme se v novinách dočetli, že maršála přeložili z pozice zástupce lidového komisaře pro obranu na relativně nedůležitý post. To nachlazení mělo očividně na jeho vojenskou kariéru neblahý vliv.

Potom už to šlo rychle. Napřed uveřejnili stručné komuniké, že Tuchačevského a asi půl tuctu dalších maršálů a generálů Rudé armády obvinili z velezrady, čeká je soud a hrozí jim poprava. Druhé komuniké oznámilo, že se plně přiznali ke svým zločinům a byli odsouzeni k smrti. Třetí přineslo zprávu o jejich popravě. Dokonce i sovětská veřejnost, již odolná vůči podobným šokům, to přijala s ohromením. Ještě před několika dny byli ti muži vyzdvihováni jako hrdinové, jako vzory všech vojenských i občanských ctností. Jejich portréty v nadživotní velikosti stále ještě bylo možné spatřit veřejně vystavené všude po Moskvě vedle těch Stalinových a členů politbyra. Nyní je museli chvatně a nenápadně odstranit.

Na této takzvané „likvidaci“ veřejných osobností nebylo nic nového. Už několik let potkával tento osud politiky i jiné lidi. Označovali je cejchem „trockistů“, „sabotérů“, „fašistických špiónů“, „diverzantů“ a podobně; někteří zmizeli po veřejném procesu, jiní následkem něčeho, co se bralo jako administrativní opatření.

Ale tempo té takzvané „čistky“ se nyní změnilo. To, že velkou část nejvyššího vojenského velení bez jakéhokoliv varování zčistajasna popravili jako zrádce, se ukázalo být signálem pro masovou likvidaci nebývalého rozsahu, pro vládu teroru, jaká neměla od revoluce obdoby. Čistka postupně nabrala na síle a prohnala se jako smršť armádou, námořnictvem, letectvem, vládou, státní správou, inteligencí, průmyslem, dokonce i řadami samotné obávané tajné policie. Nikdo nebyl v bezpečí. Ty nejvyšší stejně jako ty nejnižší tahali z postelí ve tři ráno, aby navždy zmizeli. A zátaž se neomezoval pouze na Moskvu. Po celé zemi, po všech svazových republikách mizeli lidé, kteří se proslavili tím, že celý život bojovali a pracovali pro stranu a pro revoluci, aby o nich buďto už nikdo nikdy neslyšel, nebo aby se řádně objevili před soudem a přiznali se, že jsou špióni, sabotéři či agenti cizích mocností. V novinách každodenně vycházely dlouhé seznamy prominentních veřejných osobností, které „odhalili“ jako zrádce, a na další likvidace bylo možné usuzovat z oznámení, že na důležité posty nastupují noví lidé, aniž by bylo alespoň naznačeno, co se stalo s jejich předchůdci.

Na nižší úrovni mohl člověk jen pozorovat, jak lidé mizí, a činit z toho pochopitelné závěry. Vrátný z velvyslanectví si vyšel na procházku a nevrátil se; zmizel nám kuchař; totéž potkalo jednoho z šoférů. Úředníci z lidového komisariátu zahraničních

věcí začali být ještě nedostupnější než předtím. Nacházeli se v obzvlášť nezáviděnné situaci. Každý věděl, jak jsou styky s cizinci fatální; mělo se za to, že Tuchačevského zastřelili kvůli údajným kontaktům s německým generálním štábem. Přitom ale bylo jejich povinností stýkat se s cizinci. Pokud to odmítali, zjevně zanedbávali svou povinnost a měli z toho špatné svědomí. Pokud ale udržovali styky s cizinci, hrozilo, že je dříve či později jistě někdo obviní z vyzrazování státních tajemství nebo plánování svržení sovětského režimu. Jejich povolání bylo zkrátka nezdavé. Mizeli jeden po druhém. Ti, kteří nastupovali na místo zmizelých, byli paralyzováni strachem, neboť úředníci na těchto postech nikdy nevydrželi dlouho.

Člověk tam zavolal a chtěl k aparátu třeba soudruha Ivanova. „Je nemocný,“ odvětil nervózně neznámý hlas. „Je zaneprázdněný; šel se projít.“ – „A kdo dělá jeho práci?“ zajímali jste se. „Prozatím já,“ sdělil vám ten hlas nešťastně. „Jsem... soudruh Maximov.“ – „Mohu za vámi přijít, soudruhu Maximove?“ chtěli jste vědět. „To je těžké,“ zněla vyhýbavá odpověď. „Také mám spoustu práce.“

Takže pokud jste si to jméno zapamatovali, příště jste chtěli mluvit s panem Maximovem. A opět jste slyšeli tu stále povědomější odpověď: „Je nemocný; je zaneprázdněný; je na procházce.“ „Prozatím ho zastupuji já.“ A s veškerou pravděpodobností to byla poslední chvíle, kdy jste o soudruhu Maximovovi slyšeli.

Hodně se spekovalo o tom, kolik je pravdy na těch obviněních proti obětem čistek a kolika lidí se to týká. Teorie na toto téma se lišily. Jedno bylo jisté: že velká spousta lidí využívá čistek k tomu, aby se zbavili svých osobních nepřátel a rivalů. Pokud jste měli zájem o něčí práci, o něčí byt nebo manželku, udali jste ho jako trockistu či jako britského špeha, a s největší pravděpodobností pak zmizel. NKVD pracovala přesčas. Nebyl čas zabývat se detaily. Navíc v tom začal hrát roli duch soupeření. Pro svědomitého úředníka bylo důležité mít na účtu více odsouzení než kolega. Brzo si ale všichni uvědomili, jaké nebezpečí představuje takový přehnaný zápal a všeobecné udávání, takže byly přijaty kroky proti neopodstatněným nařčením. Tomuto procesu se říkalo „čistka mezi čističi“ a stal se skvělou příležitostí pro vyřizování starých vroubek. Ten tanec stále zrychloval a stával se divočejším.

Nad městem se jako mlha vznášel strach a pronikal všude. Každý žil ve strachu před všemi ostatními. Agenti NKVD byli všudypřítomní. Každý den pěli v novinách chválu na vojáky, kteří udali své velitele, na děti, které „odhalily“ své rodiče. Nikomu se nedalo věřit. Nikdo nebyl v bezpečí.

Zanedlouho po likvidaci Tuchačevského a ostatních uspořádala sovětská vláda oficiální recepci na počest nějaké vážené návštěvy. Pozvali i diplomaty a to, co zbylo z nejvyššího velení sovětských vojsk.

V životě jsem neviděl někoho, kdo by působil tak stísněným dojmem jako ti generálové a admirálové. Mnozí z nich byli jistě blízkými přáteli a druhy těch mrtvých. Děsilo je, že jsou v místnosti s cizinci; bylo to strašlivě nebezpečné. Kdykoliv

si všimli, že se k nim blíží cizí námořní či vojenský atašé, spěšně se vytrhali. Ale neměli zájem konverzovat ani mezi sebou, ani s důležitými osobnostmi politického světa, které se oslavy také účastnily. V té době nebylo možné říct, kdo je, či není zrádce a kdo vás kvůli nějaké náhodné poznámce udá. A tak ve svých uniformách ozdobených řadami medailí postávali osamoceně ve dveřích a po koutech a jejich tváře nad tuhými límečky měly popelavě zelenožlutý odstín.

Po velkolepé večeři servírované na carských zlatých talířích, stále ještě vyzdobených carskými monogramy, spustila kapela foxtrotu a rumbly. Ale pocit hrozící zkázy se nedal tak snadno rozptýlit. Dokonce i obtloustlý Litvinov, lidový komisař zahraničních věcí, oblečený v dokonalém večerním obleku, vypadal nesvůj, když tančil místností s půvabnou adoptovanou dcerou v náruči.

A tak se vlivem okolností cizinci v Moskvě, což byli většinou diplomaté a žurnalisté, uzavírali stále více do své vlastní společnosti. Večer co večer jsme se strojili do fraků, večereli na té či oné ambasádě nebo vyslanectví ve společnosti stále týchž lidí a diskutovali o stále týchž věcech. Byl to velice nepřírozený život, ale měl svá pozitiva, neboť mezi těmi několika stovkami lidí tvořících celou moskevskou cizineckou kolonii se našla spousta takových, se kterými bylo příjemné se vidat, a to, že jsme žili v podmínkách připomínajících ghetto, nás semklo. Za jiných okolností bychom nedrželi takhle spolu.

Pokud šlo o informace ohledně toho, co se děje v zemi, ve které jsme žili, spoléhali jsme se zčásti na články v sovětském tisku, které toho často odhalovaly překvapivě mnoho, zčásti na fámy, většinou pochybné, na informace, k nimž mohl člověk přijít díky drobným událostem každodenního života, a na to, co jsme mohli spatřit na vlastní oči, když jsme se plahočili v těžkých zimních botách ulicemi Moskvy.

Poslední uvedený zdroj byl často nejcennější. Z pochůzky po mizerně zásobených obchodech, před kterými bídě oblečení lidé se sklíčenými výrazy ve tvářích vystávali mnohahodinové fronty v často marné naději na získání základních životních potřeb, a ze srovnání cen a mzdových sazeb bylo možné vytvořit si dost přesnou představu o sovětské životní úrovni. A porovnáním těchto a dalších známých údajů týkajících se průmyslové výroby bylo možné se dohadovat, co je základním motivem sovětské ekonomické politiky: totiž rozhodnutí budovat těžký průmysl a tím za každou cenu dosáhnout toho, aby byla země silná, soběstačná a připravená na válku.

Tomuto cíli bylo obětováno vše, především zájmy individuálního spotřebitele. Jediná výjimka se vztahovala na lidi pracující na věcech státního zájmu, ti měli s ohledem na své zdraví a jako odměnu za své služby zvláštní privilegia. To bylo zřejmě oficiálním vysvětlením luxusního života, který vedla sovětská aristokracie – lidoví komisaři, generálové a vysocí úředníci. Občas jsme je zahlédli, jak jezdou v nádherných autech na své venkovské usedlosti či se z nich vracejí, nebo jak s mladými blondýnkami popíjejí šampaňské pod zlatými lustry hotelu Metropol.

Jejich život byl sice příjemný, ale obvykle také krátký, protože v ohrožení byli sice všichni, ale ti nejvyšší byli obvykle první na ráně. Řekl bych, že pomyšlení na to umožňovalo spoustě z těch skromnějších členů společnosti lépe se smířit se vším, co museli snášet.

Stalina jsem poprvé spatřil až na Prvního máje, když už jsem měl za sebou několik měsíců pobytu v Moskvě.

Kromě toho, že byl generálním tajemníkem komunistické strany, tenkrát nezastával žádné oficiální pozice ani nechodil na státní recepcce, kam byli zváni cizí diplomaté. A také nepřijímal cizí velvyslance. Náš velvyslanec lord Chilston po dlouhých, bezvýsledných a marných diskusích s tehdejším komisařem pro zahraniční věci Litvinovem občas žádal o setkání se Stalinem, ale mínil to spíš jako vtip. Litvinov vždycky v chlácholivém gestu ukázal své baculaté malé dlaně a na jeho kulaté obrýlené tváři se rozhostil omluvný úsměv. „Velmi lituji,“ pronesl plynou, ale hrdelní angličtinou, jíž se naučil před revolucí jako uprchlík v Londýně. Tehdy se jmenoval různě: Finkelstein, Wallach, nebo prostě Mr. Harris. „Skutečně velmi lituji. Ale pan Stalin má rád své soukromí a s cizinci se nestýká. To přenechává mně.“ A korpulentní tělo pana Litvinova se otrásalo smíchem.

Ale nejméně dvakrát do roka se Stalin objevoval na veřejnosti – na Prvního máje a 7. listopadu, kdy stál na Leninově mauzoleu a přijímal vojenské pozdravy při slavnostní přehlídce Rudé armády. Nebylo pochyb o tom, jakou pozici zastává, jakkoliv byla neoficiální. Nenápadně vyšel z malých postranních dveří v kremelské zdi, za ním další členové nejvyššího politbyra. Vystoupal na vrchol mauzolea a zaujal pozici trochu před ostatními, aby přehlížel nesmírnou rozlohu Rudého náměstí – měl zakrslou postavu Asiata, čepici se štítkem a šedivý polovojenský svrchník, pod hustým obočím blízko sebe posazené oči, jestřábí nos a těžkopádný, dolů zatočený knír. Výraz jeho tváře byl něčím mezi blahosklonností a znuděnou nevyzpytatelností. Pěchota, jízda a tanky míjely kolem, stíhací letadla a bombardéry hřměly oblohou. Stalin tu a tam zvedl ruku s roztaženou dlaní v drobném gestu, které bylo zároveň přátelským zamáváním, požehnáním a zasalutováním. Po většinu času se ale přívětivě bavil s lidmi kolem sebe, kteří se nervózně šklebili a nejistě přešlapovali z nohy na nohu. Zapomínali v tu chvíli na přehlídku, na vysoký post, který zastávali, i na všechno ostatní a měli v hlavě jen směsici radosti a hrůzy z toho, že na ně promluvil.

Občas se ozývaly hlasité výbuchy jásotu: oslavoval Stalina, oslavoval pěchotu, která jako šiky automatů pochodovala přes náměstí parádním krokem, oslavoval kozáky cválající v tradičních uniformách, oslavoval těžké tanky hřmící a rachotící plnou rychlostí po dláždění, a obzvlášť hlasitě oslavoval zvláštní bezpečnostní jednotky NKVD v elegantních modrých čepicích s rudými okolky.

Zprvu mě nenapadlo zkoumat, kdo to vlastně jásá. Když jsem se začal poohlížet,

odpověď nebyla hned zřejmá. Najednou jsem si uvědomil, že kromě diplomatů shromážděných v nepřítliš nadšeném houfu u paty mauzolea a hrstky pečlivě střežených školáků asi čtyři sta metrů daleko na druhé straně náměstí tam není nikdo, kdo by mohl jásat. Všude kolem Rudého náměstí se táhla ponurá a tichá řada hlídajících vojáků, kteří blokovali vstupy. Sahalo to až do sousedících ulic a dolů k řece, hlídali i na střeších okolních domů. Nikde v dohledu nebyl nikdo, kdo by vypadal jako obecenstvo.

Teprve pak mi došlo, že ten jásot je nahaný a umělý, line se z tlampačů ukrytých diskrétně v rozích náměstí, aby příhodně zamezil potřebě nehygienických, nejistých diváků. Až později začaly být součástí scény i „masy pracujících“ v podobě „spontánní dělnické demonstrace“ složené z několika oddílů obyčejných sovětských občanů proložených strážemi, kteří ostrým tempem propochodovali kolem. Vojákům nestačilo jen dohlížet na pochodující, nevynechali příležitost popohánět ty, kteří se loudali, a pobízet k většímu jásotu. Ale jásot, který tito lidé vydávali, byl žalostný, vlažný a vyhladovělý, nedal se srovnat s nespoutaným řevem linoucím se z tlampačů.

I přes podmínky, ke kterým jsme byli odsouzeni, nám život v Moskvě umožnil během několika měsíců poznat skutečnou podstatu Sovětského svazu lépe, než by to člověku umožnily všechny knížky, které kdy na to téma byly napsány.

Ale pokud šlo o mne, stále jsem se zcela nevzdával naděje, že spatřím sovětský život skutečně zblízka, a ani na okamžik jsem neopouštěl myšlenku, že tak či onak proniknu do Střední Asie. Jakmile začalo tání, pustil jsem se do plánování cesty.

Průzkum

Jedno bylo jisté. Sovětská vláda mi cestu do Střední Asie nepovolí. Zdejší zkušenější diplomaté se smáli už i jen mé představě, že bych si o povolení zažádal. Celý Turkeistán byl už dlouho zakázanou oblastí a teď, když se všichni báli špiónů a vrcholily čistky, byla přijata opatření omezující pohyb cizinců i po jiných oblastech Sovětského svazu. Zkrátka, pokud jsem se tam vůbec měl vypravit, bylo zapotřebí zkusit to neoficiálně. Otázka zněla, jestli se mi jako cestujícímu bez povolení podaří uniknout ostražitosti NKVD.

Z pohledu na mapu vyplývaly tři hlavní způsoby, jak se do Turkeistánu dostat. Z Moskvy do Taškentu se dalo jet přímo vlakem přes orenburskou step. To byl nejjednodušší způsob, ale když se někdo pokusil koupit si na moskevském nádraží lístek do Taškentu, řekli mu prostě, že mu ho prodají, jen pokud bude mít povolení „kompetentních úřadů“. Nebo jste mohli cestovat přes Sibiř až do Novosibirsku, tam předsednout a pokračovat na jih do Turkeistánu po nově dokončené Turkeistánko-sibiřské dráze zvané Turksib. Ale říkal jsem si, že zde cestou člověk jistě také dříve či později narazí na nepříjemnou žádost prokázat se povolením či propustkou. A konečně – což se mi jevilo jako nejslibnější – bylo možné jet vlakem do Baku, ke Kaspickému moři, což byla zcela normální a legální cesta dokonce i pro cizince. Tam by se při troše štěstí snad dala najít loď, která by vás převezla přes Kaspické moře do Krasnovodsku* a odtamtud se dá jet Transkaspickou magistrálou do Samarkandu, Buchary a Taškentu. Snad budou „kompetentní úřady“ v Baku méně bdělé než ty v Moskvě, snad se mi poštěstí nepozorovaně proklouznout v přístavu na nějakou loď. A nakonec i kdyby došlo na nejhorší a z Baku bych se dál nedostal, vždycky se mohu vrátit přes Kavkaz a prohlédnout si jej. I to by nepochybně bylo cennou zkušeností do budoucna.

Takže jsem si koupil lístek do spacího kupé do Baku, zabalil do batohu čisté košile, pár konzerv se sardinkami, nějaké knížky a náhradní boty, oblékl jsem se co možná nenápadně a nastoupil do vlaku.

Třídenní jízda z Moskvy do Baku proběhla tak klidně, až to bylo jednotvárné. Opět jsem měl luxusní spací kupé první třídy jen pro sebe. Povlečení bylo čisté, průvodčí mi pravidelně nosil sklenice čaje ze samovaru a ve vlaku byl jídelní vůz, ve kterém jsem si dopřával bohaté pokrmy ve společnosti neurčité směsice úředníků a důstojníků Rudé armády. Po několika pokusech najíst se v časech přiměřených pro

* Pozn. překl.: Dnešní Turkmenbaši.

západní Evropu jsem to vzdal a přešel jsem na ruský rozvrh hodin: snídaně v jedenáct, oběd v pět, večeře o půlnoci či později a spousta sklenic čaje v každou denní i noční hodinu. Nebýt tohoto ústupku místním zvyklostem a nejistoty ohledně cíle mého putování, ani bych nevnímál, že jsem v Sovětském svazu.

Během prvních dvou dnů se krajina téměř neměnila. Jeli jsme nenuceným tempem na jih, zeleným, úrodným krajem do Charkova a pak skrz východní Ukrajinu do Rostova na Donu. Dokonce i města, kterými jsme projížděli, mi připadala povědomá – jako Moskva v menším měřítku. Cibulovité kupole z časů středověku se nepříhodně mísily s masivně zdobným úředním a průmyslovým stylem 19. století a s utilitární strohostí moderních mrakodrapů.

Za Rostovem trať protíná kubáňskou step, domov kubáňských kozáků, rozených jezdců na koních, potomků kozáckých posádek, které v 18. století posílali carové střežit tehdejší hranice carství proti nájezdům loupeživých kmenů. V noci jsme jeli na východ podél severního úpatí Kavkazu, a když jsme se ráno probudili, už jsme zase mířili na jih po pobřeží Kaspického moře, mezi klidným, šedivým mořem a divokými horami Dagestánu. Imám Šamil, vůdce kavkazských kmenů bojujících za nezávislost, zde odolával Rusům až do druhé poloviny 19. století. Jména měst jako Machačkala či Derbent tu už zněla východně.

Ještě než dorazíte do Baku, vrtné věže a všepronikající pach ropy vás upozorní, že se blíží město. Ropa je životem Baku. Země je tu prosycená ropou a hladinu Kaspického moře pokrývá na kilometry daleko ropný film. Perští uctívači ohně tu v pradávných časech založili svaté město, když viděli šlehat ze země plameny v místech, kde ropou prosycená země vzplála.

Poté, co jsem vystoupil z vlaku, svěřil jsem se do rukou starého tatarského nosiče zavazadel a společně jsme se vydali pěšky k nejbližšímu hotelu. Ředitel si pochybovačně prohlédl můj pas a pak oznámil, že jeho podnik „není vhodný pro cizince“ a navrhl, že bych se měl poohlédnout po ubytování v tom velkém novém hranatém bílém hotelu na mořském břehu. Ukázalo se, že je spravován Inturistem, státní cestovní kancelář pro cizince, a ačkoliv v něm v tu chvíli žádní cizinci nebydleli, vedení hotelu očividně dobře vědělo, jak se o ně postarat. Dostal jsem pokoj a hned mi sebrali pas. Začal jsem si uvědomovat, že odchýlit se z vyježděných kolejí nebude tak snadné, jak jsem si to představoval. V ustavičných úvahách, co dál, jsem se navečeřel a šel spát.

Po několika hodinách spánku mě náhle probudila halasná hudba a pekelné bušení. Očividně nemělo smysl pokoušet se usnout, takže jsem vstal a šel se podívat po schodech nahoru, co se děje.

Ukázalo se, že přímo nad mým pokojem je restaurace a v místě, které nejspíš bylo přesně nad mou postelí, tančila skupina šesti dobře urostlých Arménů s nesmírným gustem kozáček. Za doprovodu početné kapely vykopávali nohy před sebe a do stran

a vyskakovali do vzduchu, zatímco veškeré obecnstvo freneticky křičelo a tleskalo. Na spánek nebyla naděje. Objednal jsem si láhev vodky a rozhodl jsem se, že si tu noc užiju. Od národních tanců přesedlala kapela na jazz a parket byl zanedlouho plný zástupců elit města Baku; důstojníků, činitelů a jejich partnerek, členů strany a mocných představitelů světa ropy. Tančili spíše s nadšením než s dovedností. Ještě před rokem či dvěma tu jazz čili „džez“ zatracovali jako buržoazní záležitost. Teď se najednou vlivem jedné z těch náhlých a záhadných změn stranické linie, které patří k matoucím rysům sovětského řízení, stal vrcholem sovětské kultury. V Moskvě dokonce vznikl Státní džezband, o jehož vedoucím šla fáma, že bere větší plat než samotný Stalin. Prominentní občané Baku, Rusové, Tataři, Židé, Gruzínci a Arméni tedy poslušni stranické linie tiskli v objetí své peroxidové společnosti a vážně se sunuli po parketu za zvuků skladby „I ain't nobody's baby“, prociťtěně interpretované tatarským jazzbandem, který poté nasadil swingovou verzi Internacionály. Ženy sice byly většinou oblečené nevýrazně, ale všechny měly nalakované nehty a tlustou vrstvu rtěnky. To zde očividně také patřilo k projevům kulturnosti.

Když jsem se podruhé uchýlil na lože, uvažoval jsem o tom a říkal jsem si, jestli třeba sovětská vláda nepovažuje věci jako jazz, rtěnka a červený lak na nehty za afrodiziaka a nepodporuje je v naději, že se zvedne porodnost a tím se zlepší válečný potenciál národa. Připadalo mi to jako vcelku přijatelná teorie.

Ráno jsem se vypravil prohlédnout si Baku. Bylo to příjemné město, dobře rozvržené aleje stromů poskytovaly vítaný stín. Na ulicích se tlačily pestré davy lidí všemožných ras a před obchody stáli zákazníci trpělivě tytéž fronty jako v Moskvě, aby si mohli vybrat z podstatně horší nabídky za podstatně vyšší ceny. Podobně jako ve většině sovětských měst, i zde po revoluci prudce vzrostla populace a byl tu obvyklý nedostatek bytů. Na jih, směrem k hlavnímu ropnému poli, rychle vyrostlo celé předměstí hranatých bílých obytných domů, ale spousta dělníků pracujících v ropném průmyslu stále bydlela v polorozpadlých chatrčích a boudách.

Spolu s moderním ruským městem, které jej rychle vytěšňovalo z existence, tu stálo staré perské město, jež v roce 1806 dobyl car Alexandr I. na perském šáhovi. Jeho mešity, minarety a domy s plochými střechami postavené z bledých, na slunci usušených hliněných cihel mi připomínaly, že už jsem na hranicích Asie. Zvěstovala to i karavana velbloudů, kterou jsem potkal za městem.

Na jednom z pustých červených kopců poskytujících výhled na město jsem narazil na pomník britským vojákům, kteří před dvaceti lety padli v boji proti bolševikům. Na tuto epizodu naší vojenské historie už si vzpomene málokterý Angličan, sovětské úřady ale neustávají v usilovné snaze vojenskou intervenci Spojenců připomínat. Zatímco jsem pobýval v Baku, probíhaly mohutné přípravy oslav dvacátého výročí smrti šestadvaceti bakuských komisařů, které údajně popravili poté, co byli zajati britskými vojáky.

Vždycky jsem slyšel, že sedmadvacátý komisař (kterému se nějak podařilo uprchnout) nebyl nikdo jiný než Anastáz Mikojan, dnes prominentní člen politbyra. Setkával jsem se s ním na oficiálních oslavách a nemohl jsem se vyhnout úvahám, zda tento elegantní Asiat a státník vůči nám stále ještě chová nějakou zlou vůli, zatímco nám nabízí skvělá vína „z mého domečku na Kavkaze“. Chodil v dobře střižené hedvábné košili s vysokým límečkem a přívětivě se usmíval na významné britské hosty, ale když jsem hleděl do jeho divoké, pohledné a nevyzpytatelné tváře, byl jsem si jeho nepřátelstvím téměř jist.

Mezi místními obyvateli jak v Baku, tak i jinde na Kavkaze bylo ale i dost takových, kteří na britskou okupaci a na krátké období nezávislosti Gruzie, Ázerbájdžánu a Arménie vzpomínali v dobrém. Říkali, že to byly skvělé časy. Obzvláště regiment Queen's Own Cameron Highlanders si získal srdce všech.

Jak mi připomínal každý pohled do místních novin a každá veřejná vyhláška, Baku teď bylo hlavním městem Ázerbájdžánské sovětské socialistické republiky, jedné z federálních republik Sovětského svazu, která má svého vlastního prezidenta a svou vlastní vládu a právo vystoupit ze Svazu, kdykoliv se jí zlíbí. Teoreticky vzato zaručuje sovětská ústava šestnácti či kolika sovětským socialistickým republikám (ten počet vzrostl připojením pobaltských států a dalších válečných kořistí) tvořícím Sovětský svaz značnou autonomii. Ve skutečnosti je všechno kromě drobných administrativních záležitostí řízené z Moskvy. Nicméně je pravda, že zástupci sovětské moci jsou většinou lidé pocházející z dotyčné republiky, nikoli Rusové. Takže v Ázerbájdžánu jsou státními úředníky hlavně Ázerbájdžánci, lidé turkotatarské rasy blízce spříznění s obyvateli přeshraničního perského Ázerbájdžánu, zatímco v sousední Gruzínské republice, Stalinově rodné zemi, je moc v rukou Gruzínců. Samarkand, můj konečný cíl, byl v Uzbeké republice, v zemi Uzbeků, což jsou Turkiti, jazykem a původem blízcí osmanským Turkům. A tak dále; všechny ty různé rasy mají s evropskými Rusy společného asi tolik, jako obyvatelé Birminghamu s Číňany.

Takový systém je pro imperiální zřízení zcela doporučeníhodný. Síla spočívá v rukách skupiny spolehlivých domorodců zodpovídajících za dohled nad plněním právní centrální moci. Pokud místní nejsou spolehliví, lze je vyměnit, a když dojde na nejhorší, je možné vyslat zástupce centrální moci, aby dal věci do pořádku. Nehrozí tedy žádné riziko a přitom je zachováno zdání autonomie. Navíc lze tento systém aplikovat na každou novou zemi, která padne pod sovětskou nadvládu. Nedávno k tomu došlo v Estonské, Lotyšské a Litevské sovětské socialistické republice, kde z členů místních komunistických stran zformovali politicky spolehlivou vládu. Jak teď zjišťujeme, jde o stereotypní postup, který lze s trochou nátlaku a postrkování aplikovat skoro na kohokoliv a na jakoukoliv zemi.

Po několika dnech jsem už v Baku viděl všechno, co jsem vidět chtěl, a začal jsem uvažovat o další etapě svého putování. Nejprve jsem se dopustil hrubé chyby. Zašel jsem totiž na místní pobočku Inturistu a informoval sešlého drobného Arména za pultem, že si přeji koupit lístek na loď přes Kaspické moře do Střední Asie.

I kdybych mu sdělil, že venku na chodníku čeká půltucet Turků, kteří ho chtějí zaživa stáhnout z kůže, nevyvedlo by ho to tolik z míry. Napřed neříkal nic. Pak, když se dostatečně zotavil z šoku, mi začal s vpravdě orientální důkladností vypočítávat důvody, kvůli kterým je pro mne nemožné tam jet. Střední Asie je uzavřená oblast; je tam nebezpečno; je to nehygienické; není tam nic zajímavého; přes Kaspické moře žádné lodě nejedou; kdyby nějaké jezdily, nebylo by na nich žádné místo; co kdybych se raději vrátil do Moskvy, kde je všechno mnohem kulturnější?

Rozhodl jsem se, že se raději seberu, půjdu pryč a promyslím si to. Posadil jsem se v restauraci, objednal jsem si pozdní snídani sestávající z vodky a čerstvého kaviáru z Kaspického moře a začal jsem se do místních novin.

Všiml jsem si, že přední stránka je věnována šestadvaceti bakuským komisařům a obsahuje velmi bizarní kresbu jejich popravy smíšenou popravčí četou složenou z carských důstojníků, domorodých Turkmenů a britských vojáků, ale pak mne zaujal článek na zadní straně, do něhož jsem se s velmi živým zájmem začel. Líčil zkušenosti nějaké vědecké expedice do míst poblíž jakéhosi Lenkoranu zcela na jihu sovětského Ázerbájdžánu, na hranicích Persie. Expedice, která cestovala z Baku lodí, narazila v jižním Ázerbájdžánu na spoustu zajímavých věcí. Bylo tam subtropické klima a bohatá exotická flóra, a pokud se týkalo fauny, vyskytovali se tam dokonce tygři. Autor článku dodával, že místní obyvatelstvo je poněkud zastaralé, ale dělá velké pokroky.

Dost možná, že Lenkoran byl nehygienický (nejspíš ano); dokonce třeba i nebezpečný, ale ať mi nikdo nepovídá, že tam není spousta zajímavých věcí a že se tam nedá z Baku dostat po moři. Vřítel jsem se znovu do kanceláře Inturistu a triumfálně jsem mával výtiskem novin *Bakinskij rabočij* čili *Bakuský pracující*. Možná že to nebyla úplně Střední Asie, ale bylo to na cestě tam a působilo to dojmem, že to rozhodně stojí za vidění.

Ten drobný Armén ale dobře znal své povinnosti. Ne, sdělil mi, žádné lodi nejedou. Možná nějaké jezdily, ale teď už rozhodně nejedí, a když někdy něco jede, je vždycky plno. A po zemi do Lenkoranu také nemohu, nevede tam ani železnice, ani silnice, je tam jen rozlehlá a strašná divočina. A kromě toho, když se tam člověk dostane, je tam nezdravo a nebezpečno a není tam vůbec nic zajímavého.

„A co ti tygři?“ zeptal jsem se.

„Tygři možná,“ odpověděl lítostivě, „ale kultura žádná.“

Očividně jsem plakal na špatném hrobě. Odešel jsem z pobočky a bezcílně zamířil k přístavu. Tataři a Rusové tam ve směsici nakládali zboží na lodě, postávali

a bavili se, ale také čekali ve frontách – zřejmě na lístky na parník. Stoupl jsem si do nejbližší fronty, složené převážně z Tatarů, divokých, snědých, nečesaných lidí v huňatých kožešinových čepicích nebo těsně padnoucích čapkách, kteří spolu brebentili svým hrdelním jazykem.

Pár hodin se nic nedělo. Pak se okénko prodejny jízdenek prudce otevřelo a fronta začala zvolna postupovat vpřed. Konečně jsem se dostal na řadu. „Kam?“ zeptala se žena za mřížkou s odulým obličejem. „Lenkoran,“ řekl jsem s napětím, jaká bude její reakce. „Tři rubly,“ řekla a podávala mi lístek. „Kdy jede loď?“ zeptal jsem se doufaje, že si nevšimne mého cizího přízvuku. „Za půl hodiny,“ odvětila.

Neměl jsem času nazbyt. Vrátil jsem se do hotelu, úskokem se mi podařilo získat od neochotného vedení podniku pas, hodil jsem si na záda batoh a běžel jsem zpátky do přístavu. Na palubu lodi *Centrosojuz* jsem se protlačil davem pouhou minutu předtím, než zvedli můstek.